

प्रकरण दुसरे

ग्रामीण संस्कृती आणि म. भा. भोसले
यांचे कथात्मक साहित्य

BARR. BALASAHED KHARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

प्रकरण दुसरे

ग्रामीण संस्कृती आणि म. भा. भोसले यांचे कथात्मक साहित्य

प्रस्तावना

या प्रबंधाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये ग्रामीण साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करून मराठीमधील ग्रामीण कादंबरीकार म. भा. भोसले यांचा वाङ्मयीन परिचय ही पाहिला आहे. प्रस्तुत प्रकरणात ग्रामसंस्कृती व म. भा. भोसले यांच्या कथात्मक साहित्यात आढळून येणारी ग्रामसंस्कृती यांचे स्वरूप कसे आले आहे याचा अभ्यास केला आहे.

सर्वसामान्य माणसाप्रमाणेच साहित्याची निर्मिती करणारा संवेदनशील मनाचा सर्जनशील साहित्यिक हा त्या काळाचा त्या काळात घडणाऱ्या घटनांचा, प्रसंगाचा साक्षीदार असतो. एवढेच नव्हे तर एकूण समाजाच्याच स्थिती गतीचा, अधोगतीचा, उत्क्रांतीचा तो साक्षीदारा असतो. कधी कधी तर तो स्वतःच काळाच्या लाटेवर हेलकावणाऱ्या समाजरुपी जहाजातील एक प्रवासी असतो. अशावेळी तो प्रत्यक्षानुभव घेणे आणि साहित्यातून नोंदवणे दोन्ही काम करीत असतो. यातीलच एक प्रवासी म्हणजे म. भा. भोसले होत. यांनी चौफेर साहित्यलेखन केले. त्यातील त्यांच्या कथात्मक लेखनाचा ग्रामसंस्कृतीदृष्ट्या अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात करावयाचा हेतू आहे.

म. भा. भोसले यांच्या कथात्मक लेखनातील ग्रामसंस्कृती पाहण्याआधी प्रथमतः संस्कृती म्हणजे काय ? हे समजून घ्यावे लागेल.

संस्कृती संकल्पना

संस्कृतीचा संबंध मानवी व्यवहारांशी आहे. मानवी व्यवहारांशी मानवी कृतिउक्ती संबंधित असतात आणि मानवी कृतिउक्ती मागे प्रत्यक्षा प्रत्यक्षपणे अगम्य असे मानवी मन असते. मानवी मनाचे आणि मनाच्या अनंतविध व्यापाराचे मानसशास्त्राच्या आधारे विवेचन करून त्याचे स्वरूप स्पष्ट करता येणे शक्य व संभवनीय असले तरीही हे मनोव्यापार अव्याख्येय

असतात. म्हणून एका अर्थी संस्कृती ही संकल्पना अव्याख्य आहे. कारण संस्कृती म्हणजे लाक्षणिक अथनि मानवी कृतिउक्तीजन्य समग्र वर्तनाचेच प्रगट दर्शन असते.

संस्कृती हा शब्द इंग्रजीतील Culture आणि Civilization हे पर्यायी प्रतिशब्द आहे. संस्कारांनी ज्यांची सिध्दी झालेली असते ती संस्कृती; म्हणून संस्कार आणि संस्कृती या दोहोंचा अविभाज्य संबंध आहे. हे दोनही शब्द संस्कृतमधील सम् अधिक कृ धातूपासून सिध्द झालेले आहेत. वाच्याथनि संस्कार हा शब्द धर्म, नीती इत्यादी क्षेत्रापुरताच मर्यादित राहिला आणि धर्मासह समग्र अंतर्बाह्य जीवनाच्या अवस्थेसाठी संस्कृती हा शब्द रूढ झाला. संस्कृतीचा शब्दार्थ खूप व्यापक आहे.

“ संस्कृतीची सुटसुटीत व्याख्या करता येत नाही, पण त्या शब्दाच्या जोडीनं प्रकृती व विकृती हे दोन शब्द ठेवल्यास संस्कृतीचा नेमका अर्थ मनात ठसू शकतो. प्रकृती म्हणजे निसर्ग; विकृती म्हणजे निसर्गात होणारा विकार आणि संस्कृती म्हणजे प्रकृतीत विकार किंवा बिघाड होऊ नये या उद्देशाने प्रकृतीवर करण्याचा संस्कार होय. उदा. दूध ही प्रकृती विशिष्ट कालाने किंवा नंतरच्या प्रवेशाने ते नासून जाणे, पिण्यास योग्य ठरणे म्हणजे त्यांची विकृती. आणि दूध नासू न देता ते आटवणे, त्यात केशर, वेलदोडे व साखर घालून ते अधिक अस्वाद्य करणे, त्याचा खवा बनवून त्याचे पेढे बनवणे. त्याला आकर्षक रंग व आकार देणे ही दूधाची संस्कृती होय. ” १

मनुष्य आणि त्याच्या भोवतीचे विश्व यांनी मिळून निसर्ग बनतो. स्वतःला हवे होणारे श्रेयस आणि प्रेयस प्राप्त करून घेण्यासाठी मनुष्य कधी निसर्गाची अनुकृती करीत, कधी निसर्गाशी झगडत, कधी निसर्गावर मात करीत स्वतःच्या जीवनोत्कर्षास अनुकूल असे बदल करीत आलेला आहे. याचाच अर्थ असा की, निसर्गावर संस्कार करीतच माणूस आपली जीवनयात्रा चालवत आलेला आहे. मनुष्य निसर्गावर संस्कार करीत नाही, तर असे संस्कार करताना मनुष्य स्वतःचा देह, मन, बुद्धी यावरही संस्कार करतो. किंबहुना वाच्याथ्यात आणि लाक्षणिक अथनि असे म्हणता येईल की, मनुष्य हा देखील निसर्गाचा एक महत्त्वपूर्ण

घटक असल्यामुळे निसर्गात बदल होत असतानाच मनुष्यातही बदल होत असतो. संस्कृती या शब्दात दोन्ही प्रकारचे बदल अभिप्रेत आहेत. आपले जीवन सुखी, समृद्ध व आकर्षक व्हावे म्हणून मनुष्य स्वतः आणि समुदायशः झगडत असतो. दोन्ही क्रिया एकाच वेळी सुरु असतात. मनुष्य शेती करू लागला. उपजीविकेसाठी पण शेती करताना काळ्या मातीच्या कुशीतून जन्माला येणाऱ्या, वाऱ्यावर डोलणाऱ्या समृद्ध पिकांचे सौंदर्य न्याहाळायलाही तो शिकला. पशुपालन करताना जीवनावश्यक असे दुधदुभते त्याला मिळू लागले. हे दुधदुभते देणाऱ्या मुक्या जनावरांवर मनुष्य प्रेम करू लागला. आणि अनेक उदाहरणे घेता येतील. बाह्यसृष्टीत जे घडते त्याचा मनुष्याच्या अंतःसृष्टीतही प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष परिणाम होत असतो. म्हणजे ही संस्कारप्रक्रिया दोन प्रकारची असते. भौतिक वस्तुरूप सृष्टीवर संस्कार होतात. तसेच मानवी मनावर संस्कार होतात. वस्तुरूप सृष्टीवर होणारे संस्कार म्हणून भौतिक संस्कृती सिध्द होते. मानवी मनावर होणाऱ्या संस्कारातून अध्यात्मिक संस्कृती सिध्द होते.

शेती, पशुपालन, स्थापत्य, धातुकाम, यंत्रनिर्मिती, वस्त्रोत्पादन, अर्थोत्पादन या गोष्टींची संपन्नता भौतिक संस्कृतीत अभिप्रेत असते. धर्म, नीती, कायदा, विद्या, ललित कला, वाङ्मय, सभ्यता, शिष्टाचार इत्यादी गोष्टींचा समावेश आध्यात्मिक संस्कृतीत होतो. या दोन्ही प्रकारच्या संस्कृतीचे अन्योन्य संबंध आहेत. मनुष्याच्या मानसिक आशा-आकांक्षांना भौतिक सुधारणामुळे मूर्त स्वरूप येते आणि भौतिक सुधारणांची इमारत अध्यात्माच्या पायावर उभी केली तर तिला संस्कृतीचा दर्जा प्राप्त होतो. बाह्य समृद्धीबरोबर मन, बुद्धी, पंचेंद्रिय यावर नियंत्रण असावे लागते आणि हे सर्व साध्य करण्याची जी प्रक्रिया तिला सामान्यतः संस्कृती असे म्हणतात.

शेकडो वर्षे समाजातील समाजातंगत, सांस्कृतिक संघर्ष करत आणि परकीय आक्रमण संस्कृतीला तोंड देत अनेक उलाढालींना पोटात घेत भारतीय संस्कृती आधुनिक युगात येऊन दाखल झालेली होती. तिच्या वाटचालीचा इतिहास रोमांचक आहे. भारत स्वातंत्र्य झाल्यावर भारतीय संस्कृतीचा विकास व त्यामध्ये बदल होऊ लागला. १९६० ला जेव्हा

महाराष्ट्राची निर्मिती झाली तेव्हा ग्रामीण संस्कृती हा भारतीय संस्कृतीचा एक उभा छेद बनला. या संस्कृतीविषयी सतत असे बोलले जात होते की, भारतीय संस्कृती ही विविधतेत एकता साधणारी संस्कृती आहे. ही संस्कृती प्रामुख्याने ग्रामीण संस्कृती आहे. ती शेतीप्रधान संस्कृती आहे.

ग्रामीण संस्कृती

ग्रामीण संस्कृती ही प्रामुख्याने शेतीप्रधान संस्कृती आहे. आजही भारताचे राष्ट्रीय उत्पन्न अर्धेअधिक शेतीतून मिळते. समाजशास्त्रज्ञ असे सांगतात की, भारतीय लोकसंख्या सत्तर टक्क्यांच्या आसपास ग्रामीण विभागात राहणारे आहे. तेव्हा त्यांच्या संस्कृतीलाच या देशात प्राधान्य असणे स्वाभाविक आहे.

ग्रामीण संस्कृतीही प्रामुख्याने प्राचीन काळापासून कृषी संस्कृती म्हणून ओळखली जाते. म्हणून ‘ कृषिकेंद्रित रचना ’ हे ग्रामीण संस्कृतीचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणून ओळखले जाते. त्यामुळे कृषीजीवन आणि शेतकरी हा ग्रामीण संस्कृतीचा प्रमुख घटक आहे. जुन्या खेड्यामध्ये शेतकऱ्याला मध्यस्थानी ठेवूनच संपूर्ण ‘ गावगाडा ’ निर्माण केला आहे. शेतकरी व शेतीला उपयोगी वस्तूसाठी बलुतेदार असतात. शेतीप्रधान समाज रचनेत बलुतेदाराला विशेष महत्व आहे. “ बलुतेदार म्हणजे कारु-नारु “ २

ग्रामीण संस्कृतीचा कृषिप्रधानता हा गाभा आहे. शेतकरी बलुतेदारी या सर्वांचे सुख-दुःख शेतीच्या यशापयशाशी बांधले आहे. एका बाजूने निसर्ग व दुसऱ्या बाजूने नाती, धर्म यांनी हे जीवन घडते वाढते वा मोडत जाते. त्यामुळे तीन स्तर त्यात येतात. व्यक्ती ही कुटुंबाला बांधलेली असते व कुटुंब गावगाड्याला. त्यामुळे प्रत्यक्ष चित्रण जरी व्यक्तीचे दिसले तरी त्यामागे अशी ग्रामीण संस्कृती उभी असते. या संस्कृतीचा अनुभव सणसमारंभ, प्रथा, रिवाज, विवाहविधी, जत्रा यांच्या माध्यमातून येतो. काही वेळा ऊन-पाऊस, अनावृष्टी, अतिवृष्टी, पूर-रोगराई, दरोडे, सण-समारंभ, कर्ज व लौकिक प्रतिष्ठेच्या कल्पनांच्या प्रभावामुळे

संपत्तीची धुळधाण उडविले जाते. या गोष्टीचे दर्शन कथा-कादंबऱ्यातूनही घडते.

कृषिकेंद्रित माणूस हा निसर्गाच्या लहरीवर जगत असल्यामुळे तो आदिमतेकडे झुकतो. ज्यामुळे त्याला संपूर्ण निसर्ग गूढ वाटण्याची शक्यता असते. तो दैववादी बनतो. तो आपल्या नशिबावर भरोसा ठेवतो. “ कर्ता करविता नारायण ” असेही आपल्याला ऐकायला मिळते. मानवी मनाच्या परिवर्तनाला निसर्ग फार कारणीभूत असतो. निसर्गाच्या लहरीमुळे उत्पन्न होणाऱ्या समस्या, दैन्य, अंधश्रद्धा यातून होणारे संघर्ष, जातीय व्यवस्थेमुळे होणारी कुचंबणा यांचे दर्शन ग्रामीण संस्कृतीत आढळते.

पारंपारिक शेती दैवाधीन असते. ती मोसमी पावसावर अवलंबून असल्यामुळे हुकमी कधी पिकत नाही. त्यामुळे दारिद्र्य, उपासमार यांना तोंड द्यावे लागते. त्याचबरोबर दैन्यासमवेत अज्ञान, अंधश्रद्धा, समजुती यांचे तेथे साम्राज्य असते. किंबहुना विहिरी, पाट, कुळव, नांगर, मळे, वाऱ्यावर डोलणारी शेती, बांधावर चरणारी गुरे, दुष्काळाने रोडावलेली जनावरे, ईर्ष्या, खून, दरोडे इत्यादी चित्रणासमवेत दैववादी सामान्य माणूस हा ग्रामीण संस्कृतीच्या चित्रणाचा केंद्रबिंदू असतो.

ग्रामीण संस्कृतीच्या निर्मितीमध्ये निसर्ग फार निर्णायक भूमिका बजावतो. “ शेतकऱ्याचा असूड ” या ग्रंथात महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या अवनत स्थितीचे विदारक चित्र रेखाटून त्या अवनत स्थितीची मूलगामी मिमांसा केली आहे आणि ती सुधारण्यासाठी सर्वांगीण उपाय योजनाही सुचविली आहे. जमिनीची सुधारणा कशी करावी, जमिनीची धूप थांबविण्यास काय करावं, शांततेच्या काळात शेती सुधारणेच्या विधायक कार्यासाठी सैनिकांचा उपयोग कसा करता येईल, अन्य सुधारलेल्या राष्ट्रात शेती कशी केली जाते, याचे शिक्षण देऊन भारतीय शेतकऱ्यांच्या मुलांना परदेशात पाठवून आणणे कसे अगत्याचे आहे, शेतकीची वार्षिक प्रदर्शन भरवून उत्तम पीक काढणाऱ्या शेतकऱ्यास पारितोषिक देणे कसे उपकारक ठरणार आहे. ^३ निसर्गाधीन शेतकरी आणि राज्यकर्ते व भट-भिक्षुक यांनी त्याची केलेली लुबाडणूक महात्मा फुले परखडपणे सांगतात.

ग्रामीण संस्कृतीत निसर्ग किंवा वातावरण, वास्तव या घटकाबरोबरच भाषा हे महत्वाचे साधन व साध्य असते. तिच्याशिवाय ग्रामीण जीवन संभवू शकत नाही. बोली भाषा निसर्ग, भौगोलिकता, आगळी संस्कृती यातून एक आगळे ग्रामीण मन संवर्धित होत असते. ग्रामीणतेच्या शक्ती आणि प्रवृत्ती, रुढी, परंपरा आणि मूल्ये यांच्या समन्वयातून संस्कारातून आगळ्या ग्रामीण माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडण घडण होत असते. ग्रामीणतेच्या जाणीवा असलेले मन अवतीभोवतीच्या नागर जाणीवांपेक्षा सर्वस्वी वेगळे असते. तेथे समूहमनाची सर्वकषता नांदत असते.

ग्रामीण मन त्याचे विविध रंगरूप, गुंतागुंतीची अनाकलनीयता यांचा शोध घेणे महत्वाचे असते. कृषिकेंद्रित समाजरचनेच्या विविध घटकोपघटकांनी प्रभावित हे जनजीवन समृद्ध असते. परिसरनिहाय जीवनाची जडणघडण होत असते. दैन्य आणि अज्ञानाचा परंपरागत वसा ग्रामीण माणूस सांभाळताना दिसतो. म. भा. भोसले यांच्या ‘ समरांगण ’ कादंबरीत शेतकऱ्यांच्या दैन्याचे उपासमारीचे व आजाराचे प्रभावी चित्रण आले आहे. ग्रामदेवता त्यांच्या जत्रा, उत्सव, मंदिरे, पूज्यस्थाने यांचे प्राबल्य व त्यातून तयार झालेली ग्रामीण माणसांच्या मन पिंडाची जडणघडण उपरोक्त प्राप्त परिस्थितीच्या घटकोपघटकातून संभवलेली असते. त्यामुळे त्याचे आकलन आणि चित्रण कथा कादंबऱ्यातून अपेक्षित असते.

सामान्यतः ग्रामीण शेतकरी जीवन, दारिद्र्य, प्राणीमात्रांवरील प्रेम, निसर्ग, संघर्ष, दुःख, सामुहिकता, माणुसकी, कौटुंबिक जीवन, अंधश्रद्धा, ग्रामदैवत इत्यादी घटकांचा समावेश ग्रामीण संस्कृतीमध्ये दिसून येतो.

म. भा. भोसले यांच्या कथात्मक साहित्यातील ग्रामीण संस्कृतीचे स्वरूप

ग्रामीण भागात वास्तव्य केल्याने किंवा ग्रामीणतेचे वरवरचे अवलोकन केल्याने साहित्य निर्माण करणे शक्य असले तरी ते बावनकशी असणार नाही. त्यासाठी त्या साहित्यिकाच्या नसानसातून ग्रामीणता मुरलेली असायला हवी आणि ग्रामीणता ही साहित्यिकाची वृत्तीच असायला हवी. म. भा. भोसले अस्सल ग्रामीण होते. त्यांच्या नसानसात ग्रामीण जीवन

ठासून भरले होते. ग्रामीण जीवनानेच भरलेले त्यांचे साहित्यामध्येही हीच ग्रामीणता तेथील संस्कृती याचे विवेचन पुढील भागात केले आहे.

शेतकरी जीवनाचे चित्रण

म. भा. भोसले यांची लेखणी ग्रामीण जीवनाची जिवंत आणि वास्तव चित्रे रेखाटण्यात 'सिध्दहस्त' आहे. हे त्यांच्या अनेक कथात्मलेखनातून प्रत्ययास येते. म. भा. भोसले ज्या बहुजन समाजात वावरतात त्या समाजातील आपल्या जिवंत अवलोकन शक्तीच्या अनुभूतीतून त्यांनी कथात्मक चित्रे निर्माण केली आहेत. त्यामुळे ही कथात्मक चित्रे वास्तव वाटतात आणि या वास्तवतेला चित्तवेधक नि ढंगदार भाषाशैलीची जोड मिळाल्यामुळे ती नवथर ग्रामीण कन्ये इतकी आकर्षक वाटतात.

म. भा. भोसले यांनी आपल्या 'समरांगण' कादंबरीमध्ये खेडेगावातील शेतकरी कामकरी वर्गाचे खडतर होत जाणारे आयुष्य अन् जामीनदार, वतनदार लोकांकडून त्यांची होणारी असह्य पिळवणूक यांचे ग्रामीण वास्तव चित्रण मांडलेले आहे. या कादंबरीत शेतकऱ्यांची दुःखे काय असतात आणि त्यांचे निवारण कोणत्या उपायांनी करता येणे शक्य आहे याचे विवेचनही केलेले आढळते.

म. भा. भोसले सभोवतालच्या जीवनाकडे भेदकपणे सहानुभूतीच्या नजरेतून पाहतात. त्यातील दृश्यांचे कौशल्याने वर्णन करण्यात त्यांचा हातखंडा आहे. त्यांच्या 'गार सावली' (१९४८) या कथासंग्रहातील 'खिल्लारी जोडी', 'सखा गालात हसला', 'भागीदारीण' या कथांमध्ये या ग्रामीण वास्तवाचे भान अचूक लक्षात भरते.

'खिल्लारी जोडी' या कथेत शेतकऱ्याला जीव की प्राण असणारी बैलजोडी मालकाला सुचलेल्या दुर्बुद्धीमुळे विकली जाते. तेव्हा त्याला त्यानंतर होणारे दुःख सहन न होणारे असते. याचे जिवंत चित्रण लेखक या कथेतून करतात तर 'भागीदारीण' या कथेत पुरुषाच्या बरोबरीने काम करणारी धाडसी तरुणी ज्यावेळी संसारात भागीदारीण बनून येते त्यावेळी फुललेला संसार कसा असतो हे ग्रामीण जीवनातले वास्तव सत्य त्यांच्या कथेत पाहावयास मिळते.

ग्रामीण जीवनात स्वातंत्र्यपूर्वकाळी सावकारी पाशाचा काच होता. खेड्यात हा सावकारी पाश भोळ्या शेतकऱ्यांभोवती कसे फेकले जातात याचे सुंदर चित्र ‘ उघड्या जगात ’ या कादंबरीत रेखाटले आहे. सावकार काकासाहेब यांनी आपल्या एका कुळाच्या संबंध कुटुंबाची वाताहात कशी केली आणि सखाराम सारख्या त्याच कुटुंबातील तरुणाला स्वतःच्या कर्तबगारीने ‘ उघड्या जगात ’ कसे आणून सोडले याचे चित्रण ते या कादंबरीत करतात.

‘ कथाजन्माची कथा ’ (१९६३) या कथासंग्रहात आपल्या कथांचा जन्म कसा झाला हे सांगितले आहे. त्यावरून त्यांची ग्रामीण जीवनाकडे व ते शब्दबद्ध करण्याकडे कोणती दृष्टी होती ते समजते. आपल्या कथालेखनाबद्दल ते सांगतात, “ आजूबाजूला चालू असलेल्या नेहमीच्या जीवनातूनच मी कथाविषय उचललेले असले, मला ते सापडलेले असले तरी कथा लिहायची म्हटलं की तीत काहीतरी सांगण्यासारखं, काहीतरी ऐकण्यासारखं, तसंच नेहमीच्या चालू जीवनापेक्षा काहीतरी निराळं, वेगळं, आगळं असं अपवादासारखं घडणारं काहीतरी असायलाच पाहिजे. याची मी नेहमी खबरदारी घेतलेली आहे. किंबहुना असं काहीतरी असल्याशिवाय ती कथाच होऊ शकणार नाही किंवा ती लिहायची स्फूर्ती वा इच्छाच होणार नाही. असंच म्हणणं अधिक बरोबर ठरेल !” ४

उपरोक्त मतानुसार म. भा. भोसले यांनी जे अनुभवले, त्यांनी जे ऐकले त्यावर कल्पकतेची पुटं चढवून त्यांनी आपल्या कथा आकारलेल्या आहेत. ‘ अहेवं लेणं ’ ही ग्रामीण जीवनाला जवळीक साधणारी कथा ठरते. या कथेत शेतकरी वर्गातल्या एका कौटुंबिक प्रेमाचे चित्रण साकारले आहे. रामजी आपल्या बायकोमुलाप्रमाणे शेतीवरदेखील तेवढेच प्रेम करतो म्हणूनच तो कुडाच्या झोपडीचे दहाखणी घर बनवतो, दोन एकराचे शेत चाळीस एकर करतो. असा हा कर्तृत्ववान रामजी एक दिवस आजारी पडतो. हा जेव्हा कुटुंबाचा विकास करीत असतो. तेव्हा बायकोला दिलेले वचन पुरे करता येत नव्हते. पण आयुष्याच्या शेवटच्या दिवशी ते पूर्ण करून मग तो जग सोडून जातो. एका ग्रामीण कुटुंबात घडलेली ही घटना हृदयाला पीळ पाडते. शेतकऱ्याला तर शेतीत कायम राबावे लागते आणि त्यामुळे चैन, छानछोकी या गोष्टी त्याच्या गावी नसतात. बायकोच्या साज, डोरल्याची हौस पूर्ण न करता

आल्याची खंत रामजीच्या मनात शेवटच्या घटकेपर्यंत सलत असते. मात्र ती पूर्ण होताच तो भरल्या घरातून, शेतातून निघून जातो. ग्रामीण कौटुंबिक वास्तवतेला उठाव देणारी ही उत्कृष्ट कथा आहे.

म. भा. भोसले यांचा पिंड ग्रामीण भागात घडत गेल्याने त्या जीवनाविषयी त्यांना आकर्षण तर आहेच पण ग्रामीण शेतकरी वर्गाच्या जीवनाशी ते अधिक समरस होताना दिसतात. खेड्यात राहून त्या मातीशी एकरूप होतात. तिच्यावर उत्कट प्रेम करतात. शेतकरी पिढ्यान्पिढ्या उपेक्षित आहे. दुसऱ्यावर परोपकार करणे ही त्याची अंगवृत्ती आहे. ‘ शिवना परीट ’ या कथेतील नायक शिवना, सावकार विरुद्ध पेटून उठतो. मिळालेला हक्क तो सोडायला तयार होत नाही. मुळात माणूसकी जपणारा व मानवतेची पूजा करणारा तो आहे. सावकाराला दुष्काळाच्या महान संकटातून तो वाचवतो त्यावेळी सावकाराने दिलेली दोन एकर जमीन सावकार परत मागतो तेव्हा शिवना पेटून उठतो. तरीही प्रसंगी माणूसकी जपण्यासाठी मोह टाळून जमीन परत देण्याची तयारी दर्शवितो. इथे भोसले यांची शेतकरी जीवनाविषयी असणारी आस्था व्यक्त होते.

शेती आणि तिच्याशी निगडीत असणाऱ्या सर्वच गोष्टींवर ग्रामीण माणसाचे जीवापाड प्रेम असते. आपली प्रत्येक गोष्ट इतरांच्यापेक्षा वेगळी असावी या इच्छेतूनच मग ईर्ष्या निर्माण होते आणि त्याचा शेवट सुखद किंवा दुःखद हा ठरलेला असतो.

‘ एका आईची लेकरं ’ (१९५०) ही म. भा. भोसले यांची शेतकरी कुटुंबातील अविनाशी अमर भावनेने नटलेले नातेसंबंध आणि या नातेसंबंधातील जिव्हाळा याचे वास्तव ग्रामीणदर्शन घडविणारी कादंबरी आहे. ‘ रक्ताचं नातं ’ अतूट असते आणि ते जोपासलेच पाहिजे ही ग्रामीण भागातील उदात्त शिकवण याची जाणीव करून देणारी ही कादंबरी आहे. यातील दादा व बळी ही दोन्ही पात्रे शेतकरी वर्गाशी संबंधित आहे.

या कादंबरीत गुण्यागोविंदाने नांदणाऱ्या शेतकरी वर्गातील दादा, बापू व गोजाक्का ही एका आईची लेकरं असतात. गोजाक्काच्या पळून जाऊन लग्न करण्याने दादा व गोजाक्का

यांच्या नातेसंबंधाला ग्रहण लागते. तसेच बापूची बायको शांता हिच्या विचित्र वागण्याने दादा व बापू यांच्यात वाटणीसारखा संघर्ष प्रसंग उभा राहतो. इतके होऊनही रक्ताच्या नात्यात मनुष्य हा आपल्या रक्ताकडे ओढलाच जात असतो. असे अतूट नातेसंबंध टिकूनच राहतात. गोजाक्काच्या मुलाला दादा घरी घेऊन आल्याने व बापूला ऑपरेशनच्यावेळी सहाय्य केल्याने वेगळी झालेली एका आईची लेकरं परत एका नात्याने बांधलेली दिसतात. हेच ग्रामीण भागातील वास्तव भोसले यांनी चित्रित केले आहे.

‘ बकुला ’, ‘ माणूस ’, ‘ डोळस असावं ’ यासारख्या कथा ग्रामीणतेशी भिडलेल्या दिसतात.

पूर्वी ग्रामीण भागात लग्न झालेली जोडपी एकमेकांशी फारशी बोलत नसली तरी ती परस्परांशी बोलण्यास आतूर असत. शेवटी कितीतरी वर्षातून एकदा नवऱ्याचा आवाज ‘ बकुळा ’ ऐकते व ऐकलेली तीच वाक्ये पुन्हा पुन्हा म्हणते. या कथेत म. भा. भोसले यांनी एका सुखी कुटुंबाची प्रेमकथा सांगितली आहे.

‘ बजाबा पाटील ’, ‘ बाजीनाना ’, ‘ धनगावची कहाणी ’ आणि ‘ आघात ’ या कथा वेगळ्या असल्या तरी ग्रामीण वातावरणाशी एकरूप आहेत. ‘ बजाबा पाटील ’ यात बजाबा पाटील हे पाटील असूनही नैतिकतेला कोणतीही बाधा येऊ देत नाहीत. ते जसे वागतात तसेच इतरांनाही वागवून घेतात. त्यांच्या एकूलत्या एका मुलीचे घरगड्यावरील प्रेम पाहून ते त्यांचे लग्न लावून देतात. ते कुलीनता वगैरे पाहत नाहीत. कारण त्यांना औपचारिकतेपेक्षा माणूस श्रेष्ठ वाटतो. हेच म. भा. भोसले यांनी बजाबा पाटील यांच्या व्यक्तिरेखेतून सूचित केलेले आहे.

‘ बाजीनाना ’ ही सुध्दा व्यक्तिरेखा ग्रामीण असून ती इतरांच्यासाठी काहीही करायला तयार असणारी पण थोडी लहरी असलेली अशी आहे.

‘ घसरगुंडी ’ या कादंबरीतील काशिनाथ हा गरीब शेतकऱ्याचा मुलगा शिकतो व पोषाखी संस्कृतीच्या प्रवाहात वाहत जातो. परंतु त्याच्या या वाहत जाणाऱ्या प्रवृत्तीमुळे मात्र

त्या गरीब शेतकरी कुटुंबाची होणारी वाताह्रात याचे वास्तव ग्रामीण जीवनदर्शन म. भा. भोसले यांनी या कादंबरीत केले आहे.

म. भा. भोसले हे ग्रामीण भागातील शिक्षक असल्याने ग्रामीण भागातील विद्यार्थी कसा असावा, त्याने काय करावे हा त्यांच्या जिवाळ्याचा विषय आहे. ग्रामीण विद्यार्थ्यांकडून त्यांच्या खूपच अपेक्षा आहेत. स्वतः ग्रामीण भागात शिकून शिक्षक झाले होते. तेव्हा एखाद्या ग्रामीण गरीब शेतकरी कुटुंबातील तरुणाचे शिक्षण हा विषय ग्रामीण आणि शहरी पार्श्वभूमीवर म. भा. भोसले हे ' घसरगुंडी ' या कादंबरीत मांडतात.

' महापूर ' या कथेत ग्रामीण भागात असंख्य प्रश्न निर्माण होतात. त्यावेळी मारामार्या, हेवेदावे अशा अनेक भानगडींना ऊत येतो. पण शेवटी माणूसकीच श्रेष्ठ ठरते. स्वतःचा जीव धोक्यात घालून इतरांचा जीव वाचवला जातो.

' मुकामार ' ही ग्रामीण भागातील दलित मास्तराची होणारी उपेक्षा तसेच या मास्तराची प्रतिष्ठेपायी सर्व बाजूंनी होणारी कोंडी चित्रित केली आहे. ' आंधळं प्रेम ' ही नव्या समस्येवर प्रकाश टाकताना दिसते. यात गणू व मंजाच्या भावविश्वाचे धागे अगद हळुवारपणे उलगडण्यात म. भा. भोसले यांना कमालीचे यश मिळाले आहे.

म. भा. भोसले यांच्या सर्व कथात्मक लेखनावरून नजर टाकल्यास असे दिसते की त्यांचे काही कथात्मक लेखन उपदेशपर आहे. तसेच फडके प्रणीत सूत्रात बांधलेले आहे.

ग्रामीण भागामध्ये अशिक्षित तरुण-तरुणींचे प्रेम हे शेतात फुलणारे असते. या प्रेमाच्या सर्वांगाला मातीचा आणि घामाचा वास असतो. कधी कधी पराकोटीच्या दारिद्र्यातून फुलत असल्याने निश्चितच उच्च दर्जाचे ठरते. हाच भाग घेऊन भोसले यांनी प्रेमकथांची एक एक वीण उकललेली आहे. ही वीण उकलत असताना त्यांनी आपल्या प्रतिभेची जोड दिलेली आहे.

' तुळसा ' या कथेत ग्रामीण व नगर दोन्ही भागात मुरलीकडे पाहणाऱ्याचा दृष्टीकोण वाईट असतो. तसेच मुरळी, तुळसा आणि काशिराम पैलवान यांच्या प्रेमाची सुरस कथा नव्या ग्रामीण समस्येवर प्रकाश टाकताना दिसते.

‘ जिवाचा सखा ’ भोसले यांची गाजलेली कथा ज्यावर ‘ जिवाचा सखा ’ चित्रपट निघाला. ही कथा अनेक प्रश्नांची उकल करताना दिसते.

जीवनात शेतकऱ्याला परिस्थितीशी झुंज देताना अनेक संकटाशीही झुंजावे लागते. अशावेळी प्रसंगावधानाने त्यातून बाहेरही पडावे लागते. मात्र हे सर्व करताना माणूसकी ही जपताना दिसते. कित्येक वेळा ग्रामीण भागात लग्नासारख्या प्रसंगातही माणूसकी सुटत नाही तर ग्रामीण तरणाला आपण केलेल्या दुःखाची लाज वाटते. हे सारे ग्रामीण विशेष म. भा. भोसले यांच्या कथेत पहावयास मिळतात.

भारताची खरी संस्कृती खेड्यात आहे. त्यामुळे ‘ खेड्याकडे चला ’ या गांधीजीच्या सांगण्याप्रमाणे गांधीवादाचा प्रभाव असणारे एक शिक्षक खेड्यात येतात. तेव्हा आपल्या संकल्पनेतील खेड्याप्रमाणे त्या गावाचा कायापालट करतात. ग्रामीण जीवनात बदलते विकसनशील शिक्षण त्याबरोबरच अनेक ग्रामीण उत्सव, बालसभा, वृक्षारोपण, वाचनालय असे अनेक उपक्रम ग्रामीण पार्श्वभूमीवर होताना दिसतात. ही सगळी संपूर्ण वास्तव हकीकत ‘ कायापालट ’ कादंबरीत सांगितली आहे. एका शिक्षकांच्या संकल्पनेतील शाळा व गाव कसा असावा याचे आदर्श चित्र रंगवून ग्रामीण वास्तवाचे बदलते स्वरूप आदर्शवादी अंगाने या कादंबरीत झालेले दिसते.

या कादंबरीमध्ये शिक्षकाने गावात येताच प्रथम सावकाराला भेटणे ही रीत आढळते. सार्वजनिक कामास हातभार लावणारी गावाविषयी आपुलकी ठेवणारी विविध माणसे दिसतात. नैसर्गिक कारणाने निर्माण झालेल्या समस्या व या समस्येला तोंड देणारा ग्रामीण शेतकरी वर्ग येथे दिसतो. सण, उत्सव, जयंतीच्या काळात सामुहिक रितीने ढोल, ताशे, बँड यांच्या मदतीने उत्साहात साजरे केले जातात. ग्रामीण जीवनातील शेतकऱ्यांचा मूलाधार असलेले कृषिजीवन, या विषयीचे प्रेम वृक्षारोपणातूनही जाणवते. एकंदरीत ग्रामीण भागातील ग्रामीण जीवनाशी अपरिहार्य अशा रिती-रिवाज, परंपरा, कृषिप्रेम, सण, उत्सव, सामुहिकता, प्राणीप्रेम या गोष्टींचे दर्शन कायापालट कादंबरीत येताना दिसते.

दारिद्र्याचे वास्तव चित्रण

ग्रामीण भागातील शेतकरी दारिद्र्यात खिंतपत पडलेला दिसतो. त्याच्या वाट्याला येणारे दारिद्र्य हे पिढ्यान्पिढ्या दुःखच देत असते. भोसले यांच्या अनेक कथा, कादंबऱ्यातून दारिद्र्याचे चित्रण आले आहे.

खेड्यातील सावकारांच्या अन्याय, अत्याचारामुळे तसेच नैसर्गिक संकटामुळे खेडेगावातील गरीब शेतकऱ्यांच्या वाट्याला आलेले दारिद्र्य जीवन याचे वास्तव दर्शन 'समरांगण' कादंबरीत म. भा. भोसल्यांनी केले आहे.

या कादंबरीतील शेतकरी गरीबीमुळे व सावकाराने आश्रय न दिल्याने भर पावसात सापडतात. यात राजूचा मृत्यु होतो तर हंबीर तुरुंगात जातो. आश्रय हरवल्याने पावसाळ्यात तळमळणाऱ्या गरीब शेतकऱ्याचे दारिद्रीजीवन सलते. याच दारिद्र्याचा फायदा घेऊन बापूसाहेब वाड्याच्या बांधकामावर विना पगार शेतकऱ्यांना राबवितात तर अज्ञानामुळे आजारी पडलेले व उपासमारीमुळे मृत्यु शय्येवर लोळणारे ग्रामीण शेतकऱ्याचे दारिद्र्य जीवन म. भा. भोसले यांनी प्रभावीरित्या चित्रित केले आहे.

स्वातंत्र्य मिळूनही अनेक दशके उलटली तरी दारिद्र्य हे अस्पृश्य समाजाच्या पाचविला पूजले आहे. हे 'मुकामार' या कथेत दर्शविले आहे. अस्पृश्य समाजातील शिकलेल्या एका शाळा मास्तराला पोटापुरते अन्न मिळत नाही. या पोटाची आग त्याला लाचार बनवते व अपमान, अवहेलना त्याला सहन करावी लागते. हे मास्तर एका शिक्षकाने दिलेल्या मेजवानीला जातात. पण दारिद्र्याची आग त्याला सहन करता येत नाही. प्रत्यक्ष जेवताना त्याला आपली मुले डोळ्यासमोर दिसतात. पंगतीत राहिलेले खरकटे मुलांसाठी घरी न्यावे अशी प्रबळ इच्छा होते. पण शिक्षणामुळे मनावर झालेले संस्कार सभ्यता शिकवित असते. या सभ्यतेमुळे पानावर राहिलेले खरकटे ही टाकावे लागते. दारिद्र्य आणि प्रतिष्ठा अशी द्विधावस्थेत दारिद्र्याचाच विजय कसा होतो, तेथे प्रतिष्ठा फिकी पडते. अशा स्थितीचे चित्रण म. भा. भोसले यांनी या कथेत केले आहे.

‘ गोकुलीचे गोकुळ ’ या कथेतही अस्पृश्य समाजात जन्माला येऊन दारिद्र्याची पिडा सहन करावे लागणारे कुटुंब प्रत्ययास येते.

दारिद्र्य म्हणजे माणसांच्या व्यथा, वेदना, दुःखच होय. अशा व्यथा, वेदना घेऊन ग्रामीण भागातील लोक जीवन जगताना दिसतात. ‘ उघड्या जगात ’ या कादंबरीतील सारजा ज्योतीच्या मृत्युने दुबळी बनते. शेतीवरील कर्ज फेडू न शकल्याने तिला दारिद्र्यमय जीवन जगावे लागते. या दारिद्र्यामुळे मुलगी हौशाचे लग्नही करू शकत नाही व सखाची शैक्षणिक गरजही पूर्ण करू शकत नाही. या दारिद्र्याच्या वाताहतीत त्याचा मुलगा हा अडकलेला दिसतो. अशाप्रकारे सावकारांच्या अत्याचारामुळे शेतकरी कुटुंबाच्या वाट्याला आलेले दारिद्र्य जीवन भयाण वाटते.

‘ वळवाची सर ’ या कथेत परिस्थितीमुळे व दारिद्र्यामुळे हरणीला वेश्या व्हावे लागते याचे प्रत्ययकारी चित्रण येते. तर ‘ बिनचवीचा घास ’ यातही काबाडकष्ट करून जीवन जगणाऱ्या कुटुंबाचे चित्रण येते. दुसऱ्याच्या शेतात राबून पोट भरणे व प्रामाणिकपणे जगणे हे कथेतील व्यक्तीच्या जीवनाचा महत्वाचा भाग आहे. पण गावगुंडाकडून लुबाडले जाऊन त्याच दारिद्र्यात खितपत पडणे हे ही त्यांच्या वाट्याला येते. अशाच दरिद्री कुटुंबाची ही कहाणी आहे.

‘ घसरगुंडी ’ या कादंबरीत अकबर मास्तर दाजीला सांगतात. पोराला चांगलं शिकव, तो तुमचं पांग फेडेल या मतानुसार दाजी काशिनाथला शिक्षणाला पाठवितो परंतु त्यासाठी लागणारी पैशाची गरज पुरवित असताना मात्र दाजी व कुटुंबातील इतर व्यक्तींनाही दारिद्र्याच्या वेदना सोसाव्या लागतात. लेखक म्हणतो, “ पुढे फिटणाऱ्या पांगासाठी रखमा जुनेऱ्यावर दिवस काढू लागली. तुकाराम काशीला फाटक्या तुटक्या कपड्यांवर राहण्याची पाळी आली अन् स्वतः दाजीही काशीनाथला पाठवायच्या ठराविक पैशात कधी खंड पडू दिला नाही. त्यातच पिकांच्या दृष्टीने ते साल बेकार लागलं, अखेरच्या वक्ताला पावसान दगा दिला अन् म्हणावं तस धान्य आणि वैरणही पैदा झाली नाही. अंगाला कपडा नसाला तर

चालतो. जुन्या पान्यावर किंवा फाटक्या तुटक्यावर चालत -चालविता येते. पण पोटाला भाकरी ही रोज पाहिजेच ! ती नसेल तर मोठी भगभग होते. ”

वरील वक्तव्याचा विचार करता दाजीचे कुटुंब कसे हालाखीमध्ये जीवन जगत होते व दारिद्र्याच्या असह्य वेदना सहन करून मुलाची गरज पूर्ण करण्याचा प्रयत्न मात्र दाजी करीत होता हे दिसते.

अंगावर शहारे येतील असे दारिद्र्याचे वर्णन ‘ शरमेची गोष्ट ’ या कथेत येते. स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी बलिदान करणारा केदारी शिंदे यांच्या निधनानंतर त्यांच्या कुटुंबाची वाताहत होते. पोटाच्या आगीपोटी त्यांची बायको दुसऱ्याबरोबर पळून गेलेली असते. तर मुलगा भीक मागत फिरतो. या सर्वांमागे एकच कारण म्हणजे पोटाची भूक ! दारिद्र्य हेच होय.

एकंदरीत म. भा. भोसलेच्या अनेक कथात्मक साहित्यातून ग्रामीण समाज हा दारिद्र्याने ग्रासलेला दिसतो. यावर लेखकांनी आपल्या लेखणीने या प्रश्नाला वाचा फोडून त्यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मुक्या प्राण्यावरील प्रेम

ग्रामीण भागात प्राणी हा शेतकरी जीवनाचा अविभाज्य घटक समजला जातो. या प्राण्यावर शेतकरी हा सख्यासोबतीप्रमाणे प्रेम करताना आढळतो. अशा प्राण्याचा मृत्यू झाला तर आपल्या घरातीलच एखादा सदस्य हरवल्याचे दुःख हे शेतकऱ्याला होत असते.

‘ उघड्या जगात ’ या कादंबरीतील सखाराम जेंव्हा पिराच्या गंजीला आग लावतो. तेंव्हा मळीतला खोंड मोठ मोठ्याने डिरकू लागतो. अशावेळी सखारामच्या रक्तातील शेतकरी धर्म जागा होतो. आणि खोडांचे दावे कापून त्याला मोकळा करतो. या प्रेमापोटीच काकासाहेबांच्या गोठ्यातील म्हातारा बैल पठाण याला ही विकू देत नाही.

शेतकऱ्याला आपल्या आयुष्यातील अनेक कामासाठी बैलासारखे प्राणी हे मदत करीत असतात. अशाच एका वास्तव प्रसंगावर ‘ खिल्लारी जोडी ’ ही कथा आधारली आहे.

हंबीरचे बैल ‘ पठाण ’ आणि ‘ धुमाळ ’ हे ओढ्यातील गाळातून लाकडाची वीट ओढून आणतात आणि हंबीर सावकारशी लावलेली पैज जिंकतो. या बैलांवर जीवापाड प्रेम करणारा हंबीर सखाराम चव्हाणच्या खिल्लारी जोडीच्या पायी तो पठाण आणि धुमाळ हेड्याला विकून टाकतो आणि काही दिवसात त्याचा मित्र त्याला तुझे बैल कत्तलखान्यात पाहिल्याचे सांगतो. तेव्हा हंबीरला होणारे दुःख सहन न होणारे असते.

ग्रामीण जीवनात स्वतःपेक्षा प्राण्यावर प्रेम करणारे शेतकरी आपल्या बैलांना कोणतेही काम जड वाटू नये यासाठी गाणी म्हणतानाही दिसतो.

“ माझी खिल्लारी जोडी

वारा पिऊनी ताल तोडी

माझ्या बैलाची जात

नव्या नवतीच पात

जणू लव्हाळ्याची खोड मोडी ॥ १ ॥

असा हा बैल शेतकऱ्याच्या जगण्याचा एक भाग झालेला असतो. जर असा बैल मेला तर तो घरातील एखादे माणूस मेल्याचे दुःख करणारे अनेक शेतकरी ग्रामीण भागात आढळतात. याप्रमाणेच हंबीरचेही आपल्या जनावरांवर जीवापाड प्रेम होते. त्यांच्या ताकदीचा त्याला अभिमान होता. परंतु स्वतःच्या धुंदीत जगणाऱ्या हंबीरला पश्चातापाशिवाय पर्याय उरत नाही. हंबीरला, सन्मान मिळवून देणारी बैलं विकली याचे दुःख होते. त्यावेळी आपल्या बैलांना तो परत आणण्याचाही विचार करतो. परंतु ते शक्य नसते.

ग्रामीण भागातील शेतकरीण सुध्दा मुक्या प्राण्याची भाषा समजून घेते. याचे कारण त्यांच्यात निर्माण झालेला प्रेमळ नातेसंबंध. ‘ एका आईची लेकरं ’ या कादंबरीतील आईचे आपल्या कुटुंबावर जितके प्रेम आहे त्याप्रमाणे गोठ्यातील मुक्या जनावरांवरही असलेले दिसते. त्या प्रेमापोटीच ती त्याची मुकी भाषा जाणते. ती रेडीकडे पाहत म्हणते, “ तहान लागलीय हुई माझ्या बाईला ? पण कोण ग पाणी पाजणार तुला आता ? माझ्या सोने, तू तिथं दाव्याला बांधलेली मी इथं आंथरुणाला खिळलेली अन् तुझी मालकीण निवांत झोपलेली!

मघाशी तरी सांगू नीस ? आता निदान मोठ्यानं तरी ओरड ती जागी झाली तर..... ” ६

गोठ्यातील जनावरांमुळे शेतकऱ्याच्या घरात समृद्धी येत असते. ग्रामीण भागातील कृषकांचा प्राणी हा जीव की प्राण असतो. त्यातूनच त्या प्रेमापोटीच आईच्या तोंडून वरील उद्गार निघताना दिसतात.

माणूस माणसावर प्रेम करतातच खरे पण शेतकरी आपल्या कुटुंबातील सदस्याप्रमाणे आपल्या जनावरांवर प्रेम करताना दिसतो. ‘ पाझर ’ या कथेत नाना सावकार ‘थैमाल ’ या पाड्याला भरपूर लागवड देऊन लाडाने वाढवतात. मात्र एके दिवशी या थैमालला विकतात. परंतु याच थैमालला जेव्हा हेडे बाजारात घेऊन येतात तेव्हा सावकाराच्या घराजवळ हंबरून जणू सावकाराला हाक मारू लागतो. ही गोष्ट सावकाराला कळताच थैमाल पूर्ण वेसन तोडून सावकाराजवळ येतो. तेव्हा सावकाराच्या डोळ्यात पाणी येते. सावकार थैमालला हेड्याकडून परत घेतो.

‘ कायापालट ’ (१९६६) या कादंबरीतील मास्तर व शाळेतील मुले शाळेत आलेल्या एका कुत्र्याला सांभाळतात. त्याचे नाव ‘ अच्या ’ ठेवतात. त्याच्यासाठी मुले रोज भाकरी आणतात. नंतर नंतर मास्तर स्वतः त्याला आपल्या घरी खाण्यासाठी घेऊन जातात. मुक्या प्राण्यावरील असे प्रेमप्रसंग म. भा. भोसलेंच्या कथात्मक साहित्यात आढळतात.

शेतकरी जीवनातील संघर्ष

खेड्यातील शेतकरी जीवन संघर्षमय असते. माणूस आणि निसर्ग या दोघांशी त्याचा नेहमी संघर्ष असतो. भोसले यांच्या साहित्यातून हा संघर्ष चित्रित झालेला दिसतो. ‘ समरांगण ’, ‘ उघड्या जगात ’ या कादंबऱ्यातील शेतकरी संघर्ष लक्ष वेधून घेणारा आहे. म. भा. भोसले यांनी खेड्याच्या पार्श्वभूमीवर समाजवादी दृष्टीकोन स्वीकारून ‘ समरांगण ’ ही कादंबरी लिहिली आहे. या कादंबरीमध्ये चरकातल्या ऊसाप्रमाणे कुळांची पिळवणूक करणारा सावकार बापूसाहेब आणि त्यांचा मुलगा तितकाच गरीबांचा तळमळीचा कैवारी अशा दोन व्यक्तींमधील संघर्ष या कादंबरीमध्ये दाखविला आहे.

या दोघांमध्ये जो संघर्ष झाला त्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे तेथील शेतकऱ्यांच्या वेदना. या शेतकऱ्यांच्या जीवनात अज्ञान, अंधश्रद्धा, उपासमार यामुळे वाट्याला आलेले आजारपण यातूनच शेतकऱ्यांचे आयुष्य सतत संघर्षाच्या खाईत होरपळताना दिसते.

‘ शिवना परीट ’ या कथेतील शिवना हा सावकाराशी संघर्ष करण्यास निघालेला दिसतो. स्वतः शेतात राबून व कष्ट करूनही आपला हक्क हिसकावून घेतला जातो आहे हे लक्षात येताच तो पेढून उठतो. याप्रसंगी सावकारालाही आव्हान देऊन त्याचा सूड घ्यायला शेतात जाणाऱ्या शिवनाची फरफट होताना दिसते. या सर्वांमध्ये शिवनाचे संघर्षमय जीवनाचे चित्रण म. भा. भोसले यांनी मोठ्या ताकदीने केले आहे.

‘ उघड्या जगात ’ या कादंबरीमध्ये ग्रामीण जीवन जगत असताना सावकाराच्या अन्यायाला बळी पडणारा शेतकरी पिराजी पाटील व सावकार यांच्यात निर्माण झालेला संघर्ष हा जमिनीच्या वादातून झालेला दिसतो. वास्तविक पाहता सावकाराची पिळवणूक वृत्तीमुळे येथे कूळ, मजूर-मालक, चाकर-सावकार, कूळ हा संघर्ष उठावदार रितीने चित्रित केला आहे.

याप्रमाणेच ‘ महापूर ’ या कथेत कूळ म्हणून वावरणाऱ्या शिंदे, जाधव, मोरे विरुद्ध पाटील हा संघर्ष दिसून येतो. यामध्ये स्वतःचे गावातील स्थान कोठे आहे हे दाखवून स्वतःची प्रतिमा किती श्रेष्ठ हा त्या पाठीमागील उद्देश दिसतो. हा उद्देश साध्य करण्याचा प्रयत्न या कथेत केलेला आहे. या संघर्षाला उत येतो तो लग्नसराई व बेंदूर या काळात यावेळी अगदी एकमेकांच्या नको तेवढ्या कुरघोड्या करताना दिसतात. हाच ग्रामीण परिसरातल्या माणसांचा स्वभाव आहे.

कौटुंबिक जीवनात निर्माण झालेली आर्थिक ओढाताण व कुचंबणा या कारणांना संयुक्त कुटुंबातील परिस्थितीचे आकलन न झाल्यामुळे विभक्त झालेल्या दोन भावांची संघर्षमय जीवन गाथा ‘ एका आईची लेकरं ’ या कादंबरीत चित्रित केली आहे.

‘ मुकामार ’ कथेत अस्पृश्य मास्तरांच्या मनातील मानसिक पातळीवरचा संघर्ष

अतिशय ताकदीने दिग्दर्शित केला आहे. तसेच ' मुके कट ' मध्ये सासुरवाशिणीचा चाललेला संघर्ष दिसतो. तर ' बिनवासाचा घास ' मध्ये विषमतेवर आधारलेल्या समाजातील जाती संघर्ष भावना टिपल्याचे दिसून येते.

' वळवाची सर ' मधील हरणींना परिस्थितीशी संघर्ष करतच वेश्या व्हावे लागते तर ' आतला आवाज ' मध्ये कर्तव्य श्रेष्ठ की सन्मान या दोन्ही पातळवर डॉ. धुरंधुरांचा चाललेला संघर्ष येतो. तसेच ' माझा सुताडच बरा ' यात ग्रामीण कुटुंबातील शिक्षित-अशिक्षित यांच्यातील संघर्ष विनोदी पद्धतीने म. भा. भोसले यांनी रंगवला आहे.

' कायापालट ' या कादंबरीमध्ये मास्तर हे गावाचे रुप पालटत असताना गावातील अनेक वृत्ती, प्रवृत्तीच्या लोकांशी त्यांना संघर्ष करत पुढे जावे लागते. केवळ गावाचीच नव्हे तर शाळेचा कायापालट करतानाही अनेक गोष्टीशी मास्तरांना सामना करावा लागतो.

अशा सामाजिक, आर्थिक, सुडापोटी निर्माण झालेल्या तसेच मानसिक संघर्षाची अनेक चित्रे म. भा. भोसले यांच्या कथात्मक साहित्यात आढळतात.

ग्रामीण श्रध्दा अंधश्रध्दा - समजुती

ग्रामीण परिसर हाच मुळी अज्ञान, अंधश्रध्दा या घटना केंद्रस्थानी मानणारा आहे. परिस्थितीच्या जाणीवतेने इथला माणूस जगत असतो. येणाऱ्या प्रत्येक समस्येवर तो उपाय शोधतो. यातूनही समस्येचे शंकेचे निरसन झाले नाही तर तो अंधश्रध्देकडे वळतो. याचे कारण म्हणजे शिक्षणाचा अभाव.

' समरांगण ' कादंबरीत शिक्षणाच्या अभावामुळे अज्ञान व अडाणीपणामुळे तेथील शेतकरी अंधश्रध्देचे बळी पडतात. गावात प्लेग येतो तेव्हा पारंपरिक समजुतीप्रमाणे मरीआईने सांगितलेला उपाय करतात. पूर्ण गावात आंबील व घुगऱ्याचा चरक शिंपतात. यातून गावातील शेतकऱ्यांवर अंधश्रध्देची पकड किती आहे हे दिसते. या अंधश्रध्देमुळेच गावातील काही लोक प्लेगची लस टोचून घ्यायलाही तयार नसतात. यामुळे या रोगाचे अनेक बळी पडू लागतात आणि त्यांचे जीवन दुःखी, कष्टी व दारिद्र्यमय होऊ लागते.

अंधश्रद्धेची छटा असल्यामुळेच ' मुके कढ ' या कथेतील गोजरा आणि असह्य दुःख सहन करीत जगते. आपल्या मुलांसह अन्यायात जगत असलेल्या गोजरेला तिचा मुलगा वसंता पहिली आलेली तव्यातील भाकरी मागतो. तेंव्हा ती त्याची समजूत काढते. पहिली भाकरी देव बापाला हवी. प्रत्येक पहिली गोष्ट देवाला द्यायची असते. असा समज ती वसंताच्या मनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न करते आणि इथेच तिची अंधश्रद्धा दिसते.

गावकऱ्यांची मुरळीकडे पाहण्याची अंधश्रद्धाळू दृष्टी ' तुळसा ' या कथेतून दिसते. या कथेत तुळसा मुरळीने दुसऱ्या वेळी काशिरामला ओवाळू नये असे सर्व गावाला वाटते. खेड्यात माणूस अंधश्रद्धेच्या आहारी जास्त असतो.

' उघड्या जगात ' या कादंबरीत अमणापूर खेड्यात असणारी अंधश्रद्धा, अंध समजूती याचे दर्शन अनेक घटना प्रसंगातून दिसते. गावात कॉलरा आला तरी डॉक्टरांकडे न जाता तेथील लोक देवीला अंगात आणून सांगितलेला मार्ग स्वीकारतात. या मागनिच आजार कमी करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. म्हणजेच गावाचा देवत्वावर असलेला विश्वास येथे दिसतो.

ग्रामीण कौटुंबिक जीवन

ग्रामीण संस्कृतीत शेतकरी हा केंद्रबिंदू बांधला गेलेला आढळतो. या शेतकरी वर्गाच्या कौटुंबिक जीवनाचे चित्रण ग्रामीण कथात्मक लेखनात मोठ्या प्रमाणात झालेले आहे. किंबहुना तो ग्रामीण कथा व कादंबरीचा अविभाज्य भागच ठरतो.

' समरांगण ' कादंबरीत सावकाराच्या घरातील कौटुंबिक जीवन चित्रित केले आहे. बापूसाहेबांनी आपल्या पत्नीबरोबर घालवलेला वेळ मग तो भगवानच्या जन्मकाळ नंतरचा असो. तसेच तो मोठा झाल्यावर मुंबईहून संप करून येतो. तेंव्हा सर्वांच्या म्हणजेच बापू-यशोदा, भगवान, सुरेंद्र यांच्या वादविवाद संवादातून कौटुंबिक जीवन आनंददायी वाटते.

' अहेव लेण ' या कथेत कौटुंबिक आपुलकी व्यक्त केली आहे. आपल्या पत्नीवर जीवापाड प्रेम करणारा राम तिची इच्छा पूरी करू शकत नाही. याचे अतोनात दुःख त्याला होते. परंतु आयुष्याच्या अखेरीस मात्र पत्नीच्या प्रेमाची आठवण होऊन तिच्यासाठी साजाचे

डोरले आणण्यास मुलास सांगतो. आणलेले डोरले पत्नीच्या गळ्यात पडताच आपले प्राण सोडतो. शेवटी तरी आपले वचन पूर्ण करून कौटुंबिक नाते जपण्याचे समाधान त्याला वाटते.

‘ एका आईची लेकरं ’ या कादंबरीत कौटुंबिक जीवनातील प्रसंग मग तो संक्रातीच्या दिवशीचा गोजाक्का घरी येण्याचा किंवा बापूचे प्रायश्चित मागण्याचा असो, अशा अनेक प्रसंगामधून कुटुंबाविषयी असणारी जिह्वाळ्याची भूमिका स्पष्ट केली आहे. दादा बापू, चांगुणा, शांता, विजया आणि इतर हे एकमेकांत कौटुंबिक नात्याने घट्ट बांधले गेलेले आहेत.

ग्रामीण भागात सासुरवाशीण स्त्रीला कुटुंबात वावरताना जाणवणारे दुःख व छळ सहन करावा लागतो. त्यातील आपल्या पतीला काही न सांगता स्त्री कौटुंबिक नाते जपते. ‘ आंधळं प्रेम ’ यात मंजा, गणूला साथ देऊन कायमची जोडीदारीन होते व कौटुंबिक सुख सांभाळते.

‘ उघड्या जगात ’ या कादंबरीत मुलीच्या लग्नाबद्दल असणाऱ्या काळजीतून चिंतेतून कौटुंबिक जीवनातील चिंता प्रकट केली आहे.

‘ मुके कढ ’ या कथेतील स्त्री आपल्यावर व आपल्या मुलांवर नणंदेकडून होणारा अन्याय सहन करते. मात्र नणंदेवर संकट कोसळू नये म्हणून तिच्याकडून होणाऱ्या त्रासाची कल्पना पतीला देत नाही. ही कौटुंबिक जीवनात आवश्यक असणारी परिस्थिती ग्रामीण कुटुंबात असते.

‘ कायापालट ’ या कादंबरीतील मास्तरांची बायको ही नेहमी सणादिवशी मास्तरांना लवकर येण्यास सांगते. कारण ती आवडीने त्यांची वाट पहात असे. या दिवशी सर्व काही आवडीने व झटपटीने करत असे. अशावेळी नवरा बायको या दोघांच्यात निर्माण झालेले कौटुंबिक नातेसंबंध यांचे चित्रण भोसले आपल्या कथा कादंबऱ्यातून करताना दिसतात.

थोडक्यात म. भा. भोसले यांच्या कथात्मक समग्र साहित्याचे ग्रामीण समाजातील संघर्षमय जीवनाचे, कौटुंबिक प्रेमाचे व ग्रामीण चिरस्थायी प्रेमाचे चित्रण त्यांनी घडविल्याने

त्यांच्या साहित्याचे मोल तर वाढलेच पण त्यांचे साहित्य झपाट्याने वाचकांपर्यंतही पोहचले. यातील आपल्या कथांना वास्तवाच्या माध्यमातून लिहिल्याने त्यांच्या कथांना ग्रामीण कथा वाढमयात वेगळे स्थान प्राप्त झाले आहे.

“ मराठी ग्रामीण कादंबरी प्रवृत्ती आणि कादंबरीकार - म. भा. भोसले ’ या लेखात डॉ. मोहन पाटील यांनी ग्रामीण कादंबरी ही एक सांस्कृतिक व भाषिक कृती होय. ‘ ग्रामीणत्व ’ हे ग्रामीण साहित्याचे प्रेरणा केंद्र आहे. ते एका महत्वाच्या सांस्कृतिक भेदाशी निगडीत आहे. या संकल्पाची वेगळी मांडणी करून ग्रामीण साहित्यातील ग्रामीणत्व, संस्कृती, कृषि संस्कृती, लोकधारा इत्यादी प्रेरणा केंद्र विचारात घेऊन ग्रामीण साहित्याच्या योग्यायोग्यतेचा विचार परिपुष्ट करणारे मुद्दे मांडून त्या अनुषंगाने म. भा. भोसले यांच्या कादंबरी विश्वाचा चिकित्सक वेध घेतला आहे.”^{१७} असे कादंबरीविषयी मत मांडलेले दिसते.

सामान्यपणे भोसले यांनी ग्रामीण जीवनावर निष्ठा ठेऊनच सातत्याने लेखन केले. त्यामुळे ग्रामीण जीवनवास्तव, ग्रामीण भागातील लोकांची सुख-दुःखे, रीतीरिवाज, तेथील समाज अशा संपूर्ण ग्रामीण संस्कृतीभोवती म. भा. भोसलेंच्या साहित्यातील कथानक फिरते आहे असे दिसते.

सारांश

१. संस्कृतीची व्याख्या करता येत नसली तरी संस्कृतीमध्ये मानवी जीवन, धर्म, तत्त्वज्ञान या बरोबरच आहार-विहार, पोषाख, रुढी, परंपरा, चालीरिती, सण, व्रते, उपासना इत्यादी अनेक गोष्टींचा समावेश होतो. ग्रामीण संस्कृती भारतीय संस्कृतीचा उभा छेद आहे. नागर आणि ग्रामीण अशा दोन व्यक्ती जीवनाचे सरळ भाग पडतात. त्यामुळे ग्रामीण संस्कृती ही वेगळी उठून दिसते.
२. ग्रामीण संस्कृतीमध्ये ग्रामीण कृषिकेंद्रित जीवन, निसर्ग, शेतकऱ्यांचे दैन्य, दुःख, अज्ञान, त्यांच्यातील परंपरा, चालीरिती, अंधश्रद्धा तसेच त्यांच्यातील संघर्ष व त्या वातावरणातील भाषा ही अगदी वेगळी वैशिष्ट्ये आढळून येतात.

३. ग्रामीण साहित्यिक म. भा. भोसले यांनी अन्य वाङ्मय प्रकाराबरोबरच कथात्मक साहित्य वैपुल्याने लिहिले आहे. त्यांच्या कथा आणि कादंबऱ्या लोकप्रिय आहेत. ग्रामीण जीवन आणि त्यातील आर्थिक, सामाजिक व मानसिक संघर्ष हा त्यांच्या कथात्मक साहित्याचे प्रमुख विषय आहेत.
४. प्रेम, भूतदया, जिव्हाळा, नातेसंबंध, कौटुंबिक कलह व कौटुंबिक सुखी जीवन इत्यादी विषयावरील त्यांच्या कथा प्रभावी आहेत. त्या सामान्य वाचकांना जिव्हाळ्याच्या वाटतात.

आता या पुढील प्रकरणामध्ये म. भा. भोसले यांच्या ' समरांगण ' व ' उघड्या जगात ' या दोन कादंबऱ्यामध्ये ग्रामीण संस्कृतीचे चित्रण कसे झाले आहे याचा तपशीलवार अभ्यास मांडावयाचा आहे.

संदर्भ

- १) जोशी महादेवशास्त्री (संपादक) : ' भारतीय संस्कृती कोश ' खंड नववे,
भारतीय संस्कृती मंडळ, ४१०, पृ.
क्र. ५९६.
- २) आत्रे त्रिंबक नारायण : ' गावगाडा ' वरदा बुक्स स्टॉल,
तृ. आ. १९८१, पृ. क्र. ११३.
- ३) फडके य. दि. (संपादक) : ' महात्मा फुले समग्र वाङ्मय '
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती
मंडळ, मुंबई. पाचवी आवृत्ती १९९१, पृ.
क्र. २६.
- ४) भोसले म. भा. : ' कथा जन्माची कथा ' (कथासंग्रह)
ग्रामीण प्रकाशन, धनगांव
प्र. आ. १९६३, प्रस्तावना पृ. क्र. १७.
- ५) भोसले म. भा. : ' घसरगुंडी ' (कादंबरी)
ग्रामीण प्रकाशन, धनगांव
प्र. आ. १९६३, पृ. क्र. १७०.
- ६) भोसले म. भा. : ' एका आईची लेकरं '
ग्रामीण प्रकाशन, धनगांव
प्र. आ. १९६७, पृ. क्र. ६५.
- ७) कुंभार प्रकाश (संपादक) : ' जेष्ठ साहित्यिक म. भा. भोसले ग्रामीण
साहित्याचे अग्रेसर मानकरी' प्रकाशक
- म. भा. भोसले, गौरवग्रंथ समिती,
कोल्हापूर, प्र. आ. २००६, पृ. क्र. ११.